

*Петро Сергійович Корнієнко,
заступник першого проректора
Національної академії статистики,
обліку та аудиту,
доктор юридичних наук, професор
ORCID: 0000-0002-1473-6698*

СУДОВИЙ ЗАХИСТ У СИСТЕМІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА В УКРАЇНІ

Постановка проблеми. Українська держава є відповідальною як перед суспільством, так і перед кожним громадянином у частині забезпеченості прав і свобод, які встановлюються в Основному Законі та не є вичерпними. Проголошуючи й утверджуючи основоположні права і свободи людини і громадянина, держава покладає на себе обов'язок гарантувати ці права. Однією з гарантій у системі забезпечення прав і свобод є право на судовий захист людини і громадянина.

Особливо актуальним на сьогодні є забезпечення можливості реалізації права громадян на судовий захист в умовах воєнного стану в Україні, запровадженого у зв'язку з повномасштабною російською агресією, адже саме на суди покладено конституційну функцію захисту прав громадян.

Аналіз основних досліджень і публікацій: Питання гарантування, реалізації та захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина є предметом наукових досліджень О. Василенко, С. Головатого, А. Колодія, Р. Максакової, В. Нестеровича, Н. Пархоменко, О. Скрипнюка, В. Федоренка Ю. Шемшученка та ін.

Метою цієї статті є дослідження судового захисту як основного виду захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина.

Виклад основного матеріалу. Нині складно віднайти конституційну цінність, яка мала б більший загальноновизнаний і універсальний характер, ніж права людини [1, с. 15]. Слід погодитись з академіком О. Скрипнюком, який стверджує, що «у сучасному світі ступінь забезпеченості прав і свобод є важливим показником успішності розвитку суспільства і цивілізованості держави» [2, с. 563].

Важливе місце в системі забезпечення прав і свобод людини і громадянина в Україні належить конституційним гарантіям, тобто правовим умовам і засобам, передбаченим Конституцією України, за допомогою яких досягається відновлення порушених прав людини і громадянина. У цьому контексті слушним є твердження вченого-конституціоналіста, професора В. Федоренка про те, що захист конституційних прав і свобод людини здійснюється тими ж суб'єктами, що і їх гарантування, але на відміну від гарантій основними формами (видами) захисту прав людини є їх судовий і позасудовий захист [3, с. 106].

Отже, саме судова форма захисту суб'єктивних прав у нашій державі, законних інтересів і обов'язків людини, без сумніву, має набувати пріоритетного характеру. Адже саме вона найбільш ефективно покликана забезпечити максимальний захист людини та громадянина і гарантується Конституцією України (ст. 55) та відповідним галузевим законодавством, а утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави, завданням органів державної влади і посадових осіб. Таким чином, держава створює засоби для їх охорони і, у випадку необхідності, захисту [4, с. 131].

Ефективний захист прав і свобод людини і громадянина в рамках здійснення правозахисної діяльності забезпечують суди загальної юрисдикції, які вирішують переважно більшість проблем, пов'язаних з порушенням прав та свобод людини і громадянина. Очевидно, що з метою забезпечення ефективного поновлення у правах компетентними національними судами порушених основних прав людини і спрямована ст. 8 Загальної декларації прав людини. Ці принципи забезпечені в

Україні закріпленням в Основному Законі відповідних положень про захист прав і свобод людини та громадянина судом, здійснення правосуддя виключно судами, недопустимості як делегування, так і привласнення цього повноваження судів іншими органами чи посадовими особами, поширення юрисдикції судів на всі правовідносини у державі (статті 55, 124 Конституції України) [5, с. 131].

Відповідно до ст. 55 Конституції України саме на суди покладено завдання захисту прав і свобод людини. Також, як передбачено ст. 124 Основного Закону, правосуддя в Україні здійснюють виключно суди. Делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускаються. Юрисдикція судів поширюється на будь-який юридичний спір та будь-яке кримінальне обвинувачення. У передбачених законом випадках суди розглядають також інші справи. Законом може бути визначений обов'язковий досудовий порядок урегулювання спору. Народ безпосередньо бере участь у здійсненні правосуддя через присяжних.

Для судового захисту громадянину гарантується право в порядку, встановленому законодавством, звернутися до суду за захистом своїх порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів, що виникають із цивільних, житлових, земельних, сімейних, трудових відносин. А відмова від права на звернення до суду за захистом є недійсною (статті 3, 15 Цивільного процесуального кодексу України) [6, с. 492].

Згідно з положеннями ч. 1 ст. 2 Кодексу адміністративного судочинства завданням адміністративного судочинства є захист прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб у сфері публічно-правових відносин від порушень з боку органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб, інших суб'єктів при здійсненні ними владних управлінських функцій на основі законодавства, у тому числі на виконання делегованих повноважень шляхом справедливого, неупередженого та своєчасного розгляду адміністративних справ.

Стаття 1 Господарського процесуального кодексу передбачає, що підприємства, установи, організації, інші юридичні особи (у тому числі іноземні), громадяни, які здійснюють підприємницьку діяльність без створення юридичної особи і в установленому порядку набули статусу суб'єкта підприємницької діяльності (далі – підприємства та організації), мають право звертатися до господарського суду згідно з встановленою підвідомчістю господарських справ за захистом своїх порушених або оспорюваних прав і охоронюваних законом інтересів, а також для вжиття передбачених цим Кодексом заходів, спрямованих на запобігання правопорушенням.

Якщо ж особа вважає, що її права порушені внаслідок скоєння кримінально караного правопорушення, то вона має право звернутися або безпосередньо до суду, або до органів, до компетенції яких належить попереднє розслідування злочину – поліції або прокуратури. Висновки цих органів також будуть піддані оцінці судом, крім випадків, передбачених чинним законодавством. Завданнями кримінального провадження є захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень, охорона прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження, а також забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду з тим, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений, жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу і щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура [7, с. 88].

Питання доступу до правосуддя з метою захисту прав людини детально та неодноразово розглянуте Конституційним Судом України. Так, у Рішенні Конституційного Суду України від 12.04.2012 № 9-рп/2012 зазначено, що рівність і недопустимість дискримінації особи є не тільки конституційними принципами національної правової системи України, а й фундаментальними цінностями світового співтовариства, на чому наголошено у міжнародних правових актах з питань захисту прав і свобод людини і громадянина, зокрема у Міжнародному пакті про громадянські і політичні права 1966 року (статті 14, 26), Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року (стаття 14), Протоколі № 12 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року (стаття 1), ратифікованих Україною, та у Загальній декларації прав людини 1948 року (статті 1, 2, 7).

Гарантована Конституцією України рівність усіх людей в їх правах і свободах означає необхідність забезпечення їм рівних правових можливостей як матеріального, так і процесуального характеру для реалізації однакових за змістом та обсягом прав і свобод. У правовій державі звернення до суду є універсальним механізмом захисту прав, свобод та законних інтересів фізичних і юридичних осіб.

У науковому середовищі поширеною є думка про те, що серед різноманітних механізмів захисту та забезпечення прав і свобод людини найбільш важливим та дієвим є судова форма захисту, яка є вищою конституційною формою захисту прав і свобод людини, що забезпечується державою [8, с. 30]. Судова форма завдяки інструментарію та засобам, які вона використовує та якими наділена, є фактично можливістю встановлення істини у справах і дає змогу на основі цього правильно застосовувати норми матеріального права, правильно вирішувати справи по суті [9, с. 141].

Варто також звернути увагу, що в процесі захисту прав людини судова влада виступає як одна з гілок державної влади, від імені держави. Однак підпорядкування судової влади законодавчій та виконавчій владі виключається визнанням у якості надважливого та основного державного принципу саме першочерговості та пріоритетності прав і свобод людини. Фактично держава сама визнає обмеження у своїй свободі діяльності закріплення принципу пріоритетності прав людини.

Також держава створює умови, які спрямовані на забезпечення та непорушення шляхом створення незалежного, неупередженого, позаполітичного і позаідеологічного правосуддя. Згідно з положеннями Конституції України держава зобов'язується охороняти гідність людини у всіх сферах, чим фактично декларує непорушність принципу пріоритету прав і свобод людини. Стаття 3 Конституції містить положення: «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави».

Це формулювання цілком підтверджує тезу про те, що людина у її взаємодії з державною владою виступає не як об'єкт досягнення державою відповідних цілей, а як рівноправний партнер, який наділений можливістю захищати свої права всіма не забороненими законами засобами (стаття 55 Конституції України) і оскаржувати в суді дії чи бездіяльність органів державної влади. Відтак, закріплене конституційне право на судовий захист з юридичної точки зору є фактично гарантією щодо всіх інших прав і свобод людини.

Як судова, так законодавча і виконавча влади складають єдину систему державної влади. Продовжуючи думку, логічно було б припустити, що правозахисна діяльність тією чи іншою мірою становить важливу частину функціоналу та принципів роботи будь-якого державного органу, незалежно від поставлених йому завдань і місця у державному апараті. Варто також мати на увазі, що не тільки органи судової влади зобов'язані керуватись принципом пріоритетності забезпечення прав і свобод людини і громадянина, а й загалом усі державні органи. Стосовно ж проблеми зіставлення повноважень виконавчої та судової гілок влади варто згадати думку В. Шишкіна [10, с. 20] про те, що сила виконавчої влади полягає не в тому, аби перебувати «над» судовою владою і законом, а в тому, щоб його виконувати дотримуючись загальних конституційно-правових норм.

Безпосередньою формою захисту прав людини, здійснюваного судовими органами, є процес судочинства, точніше – діяльність судів, яка здійснюється ними згідно з передбаченими законодавством процесуальними положеннями і полягає у розгляді та вирішенні конфліктів, пов'язаних з дійсним або удаваним порушенням норм цивільного, кримінального, адміністративного чи інших галузей права [11, с. 226].

Варто звернути увагу й на той факт, що в багатьох випадках на стан судового захисту прав людини в Україні, як зауважує О. Сосніна [12, с. 41], впливає цілий ряд факторів, які не пов'язані із правовим колом питань, зокрема соціальні, політичні та економічні, які суттєво видозмінюють змістове наповнення та власне ефективність захисту прав людини. Неможливо залишитись осторонь того факту, що громадяни України не завжди в змозі звернутись до суду та захистити свої права, через ряд факторів, зокрема – дорожнеча якісних послуг представників, розмір судового збору, часта зміна законодавства, а відтак можливість пропуску процесуальних строків. З даного приводу варто пригадати Резолюцію № 78(8) «Про юридичну допомогу і консультації», прийняту Комітетом Міністрів Ради Європи 2 березня 1978 року [13, с. 3], в якій було вказано, що «ніхто

не може бути позбавлений у силу перешкод економічного характеру можливості судового захисту своїх прав у будь-яких судах, що є правомочними виносити рішення з цивільних, адміністративних, соціальних, господарських і податкових справ». Серед негативних факторів фактично обмеженого доступу до правосуддя можна згадати судову тяганину (засоби запобігання цьому негативному явищу запропоновано частиною III «Про спрощення судових процедур» Рекомендації № R(87)18, прийнятої Комітетом Міністрів Ради Європи 17 вересня 1987 року) [14, с. 4], недовіра до можливості справедливого вирішення справи, відсутність дієвих механізмів виконання судових рішень тощо.

Згідно зі ст. 124 Конституції України правосуддя в Україні здійснюють виключно суди. Делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускаються. Юрисдикція судів поширюється на будь-який юридичний спір та будь-яке кримінальне обвинувачення. У передбачених законом випадках суди розглядають також інші справи. Законом може бути визначений обов'язковий досудовий порядок урегулювання спору.

Закон України «Про судоустрій і статус суддів» [15, с. 1] визначає організацію судової влади та здійснення правосуддя в Україні, що функціонує на засадах верховенства права відповідно до європейських стандартів і забезпечує право кожного на справедливий суд. Відповідно до ст. 1 Закону судова влада в Україні відповідно до конституційних засад поділу влади здійснюється незалежними та безсторонніми судами, утвореними законом. Суд, здійснюючи правосуддя на засадах верховенства права, забезпечує кожному право на справедливий суд та повагу до інших прав і свобод, гарантованих Конституцією і законами України, а також міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Правосуддя в Україні здійснюється виключно судами та відповідно до визначених законом процедур судочинства [16, с. 1].

Висновок. Суди в Україні є основною організаційно-правовою гарантією конституційних прав людини і громадянина та важливим суб'єктом правозахисної діяльності України. Поступове трансформування судової влади та її нове позиціонування вселяє впевненість у реальність демократичних перетворень, що розпочаті. Завданням конституційного права є підтримка судової влади у здійсненні нею правозахисної діяльності для того, щоб вона нарешті зуміла перейти від оптимістичних очікувань до дієвої гарантії виборених Українським народом прав і свобод для кожного.

Поряд з тим у зв'язку з російською збройною агресією правова система постала перед безпрецедентними викликами, які потребують швидкого реагування в умовах воєнного стану, зокрема, це внесення змін до законодавства та імплементація їх на практиці. Водночас необхідно констатувати, що право кожного на судовий захист є непорушним, навіть в умовах війни. Держава зобов'язана забезпечити ці права незалежно від того, який правовий режим діє в її правовому полі: мирний чи режим воєнного стану, а вимога судового захисту конституційних прав і свобод в умовах дії воєнного стану відповідно до ч. 2 ст. 64 Конституції України має абсолютний характер, тому тимчасове обмеження судового захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні на період дії цього режиму заборонено.

Список використаних джерел

1. Корнієнко П. С. Конституційні основи правозахисної діяльності в Україні: монографія. Київ: Ліра-К, 2018. 348 с.
2. Скрипнюк В. О. Права людини і громадянина: конституювання та практика їх реалізації. *Правова держава*. 2019. Вип. 30. С. 562–567.
3. Федоренко В. Л. Конституційні права і свободи людини та їх гарантування й захист в Україні: монографія. Київ: Ліра, 2020. 138 с.
4. Пархоменко Н. М. Гарантії реалізації прав і свобод людини і громадянина: проблеми сутності та змісту. *Правова держава: Щорічник наукових праць*. 2010. Вип. 21. С. 130–137.
5. Омелянченко Г. Питання захисту конституційних прав людини у кримінальному судочинстві України. *Право України*. 1997. № 3.
6. Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 року № 1618-IV (із змінами та доповненнями). *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 40-41, 42. Ст. 492.
7. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 року № 4651-VI (із змінами та доповненнями). *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 9-10, № 11-12, № 13. Ст. 88.

8. Шевчук П. І. Історичні аспекти розвитку принципу змагальності в судовому процесі. *Вісник Верховного Суду України*. 2000. № 1 (17).
9. Тараненко С. Механізм захисту громадянами прав і свобод під час здійснення провадження у справах про адміністративні правопорушення. *Право України*. 1998. № 11.
10. Шишкін В. Змагальність – принцип судочинства в демократичному суспільстві. *Право України*. 1999. № 12.
11. Кравченко В. В. Конституційне право України. Київ: Атіка, 2000.
12. Сосніна О. В. До питання щодо юридичної захищеності прав людини. *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матеріали III регіональної наукової конференції*. Львів: Львівськ. держ. ун-т, 1997.
13. Резолюція № 78(8) «Про юридическую помощь и консультации», принята Комитетом Министров Совета Европы 2.03.1978. *Российская юстиция*. 1997. № 6.
14. Рекомендация № R(87)18, принята Комитетом Министров Совета Европы 17.09.1987. *Российская юстиция*. 1997. № 8.
15. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1402-19>
16. Корнієнко П. С. Судовий захист як пріоритетна форма правозахисної діяльності в Україні. *Судова апеляція*. 2017. № 1(46). С. 13–21.

References

1. Korniienko P. S. Konstytutsiini osnovy pravozakhysnoi diialnosti v Ukraini: Monohrafiia. Kyiv: Lira-K, 2018. 348 s.
2. Skrypiuk V. O. Prava liudyny i hromadianyna: konstytuiuvannia ta praktyka yikh realizatsii. *Pravova derzhava*. 2019. Vyp. 30. S. 562–567.
3. Fedorenko V. L. Konstytutsiini prava i svobody liudyny ta yikh harantuvannia y zakhyst v Ukraini: Monohrafiia. Kyiv: Lira, 2020. 138 s.
4. Parkhomenko N. M. Harantii realizatsii prav i svobod liudyny i hromadianyna: problemy sutnosti ta zmistu. *Pravova derzhava: Shchorichnyk naukovykh prats*. 2010. Vyp. 21. S. 130–137.
5. Omelianchenko H. Pytannia zakhystu konstytutsiinykh prav liudyny u kryminalnomu sudochynstvi Ukrainy. *Pravo Ukrainy*. 1997. № 3.
6. Tsyvilnyi protsesualnyi kodeks vid 18 bereznia 2004 roku № 1618-IV (iz zminamy ta dopovnenniamy). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 2004. № 40-41, 42. St. 492.
7. Kryminalnyi protsesualnyi kodeks vid 13 kvitnia 2012 roku № 4651-VI (iz zminamy ta dopovnenniamy). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 2013. № 9-10, № 11-12, № 13. St. 88.
8. Shevchuk P. I. Istorychni aspekty rozvytku pryntsyphu zmahalnosti v sudovomu protsesi. *Visnyk Verkhovnoho Sudu Ukrainy*. 2000. № 1 (17).
9. Taranenko S. Mekhanizm zakhystu hromadianamy prav i svobod pid chas zdiisnennia provadzhennia u spravakh pro administratyvni pravoporushennia. *Pravo Ukrainy*. 1998. № 11.
10. Shyshkin V. Zmahalnist – pryntsyph sudochynstva v demokratychnomu suspilstvi. *Pravo Ukrainy*. 1999. № 12.
11. Kravchenko V. V. Konstytutsiine pravo Ukrainy. Kyiv: Atika, 2000.
12. Sosnina O. V. Do pytannia shchodo yurydychnoi zakhyshchenosti prav liudyny. *Problemy derzhavotvorennia i zakhystu prav liudyny v Ukraini: Materialy III rehionalnoi naukovoї konferentsii*. Lviv: Lvisk. derzh. un-t, 1997.
13. Rezoliutsiia № 78(8) «Pro yurydycheskuiu pomoshch y konsultatsyy» pryniataia Komytetom mynystrov Soveta Evropy 2.03.1978. *Rossyiskaia yustytzia*. 1997. № 6.
14. Rekomendatsiia № R(87)18 pryniataia Komytetom mynystrov Soveta Evropy 17.09.1987. *Rossyiskaia yustytzia*. 1997. № 8.
15. Pro sudoustrii i status suddiv: Zakon Ukrainy vid 02.06.2016 № 1402-VIII. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1402-19>
16. Korniienko P. S. Sudovi zakhyst yak priorytetna forma pravozakhysnoi diialnosti v Ukraini. *Sudova apeliatsiia*. 2017. № 1(46). S. 13–21.

Корнієнко П. С. Судовий захист у системі забезпечення прав і свобод людини і громадянина в Україні

Стаття присвячена питанням судової форми, захисту прав і свобод людини і громадянина як важливої складової правозахисної діяльності в Україні. Аналізуються положення чинного процесуального законодавства, порівнюються підходи щодо закріплення можливості звернення особи до суду для захисту прав і свобод. Досліджуються теоретичні погляди на судовий захист як частину правозахисного механізму в Укра-

їні. Особлива увага приділяється реформі правосуддя в Україні, особливостям її впровадження та впливу на можливості судового захисту прав і свобод людини і громадянина. Ставляться важливі теоретичні та практичні питання реалізації правосуддя у правозахисному механізмі України.

Ключові слова: правозахисна діяльність, права і свободи людини і громадянина, судовий захист, органи судової влади, конституційна реформа правосуддя, воєнний стан.

Korniienko P. S. Judicial protection in the system of ensuring human and civil rights and freedoms in Ukraine

The article is devoted to judicial forms of protection of the rights and freedoms of man and citizen as an important part of human rights in Ukraine. The provisions of the current procedural legislation, comparing approaches to securing the possibility of recourse to court to protect the rights and freedoms are analyzed in the article. Theoretical views on judicial protection of human rights as part of the mechanism in Ukraine are also studied. Particular attention is drawn to the constitutional reform of justice in Ukraine, especially its impact on the implementation and the possibility of judicial protection of rights and freedoms of man and citizen. The important theoretical and practical issues of the right to judicial protection of human rights mechanisms in Ukraine are described.

Key words: advocacy, rights and freedoms of man and citizen, legal protection, judicial authorities, the constitutional reform of justice.

DOI: 10.33663/2524-017X-2022-13-12